

ACADEMIA ROMÂNĂ
Școala de Studii Avansate a Academiei Române
Școala Doctorală de Filologie
Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”
Cluj-Napoca

CEASLOVUL ÎN LIMBA ROMÂNĂ, CU PRIVIRE SPECIALĂ
ASUPRA CEASLOVEȚULUI DE LA BĂLGRAD (1686)
Ediție de text. Studiu filologic și lingvistic
(REZUMAT)

CONDUCĂTOR DE DOCTORAT:

CS I dr. habil. Eugen Pavel

DOCTORAND:

Crina Ludmila Pop

2023

CUPRINS

Izvoare și lucrări de referință. Abrevieri	3
I. STUDIU FILOLOGIC	
1. Introducere	8
2. Scurt istoric al <i>Ceasloavelor</i> slavo-române și românești	9
3. Originalul slavon al <i>Ceaslovețului</i> de la Alba Iulia	14
4. Datarea cărții	21
5. Structura compozițională a <i>Ceaslovețului</i>	21
6. Convergențe și divergențe cu Ceasloavele slavo-române și românești	23
7. Raportul <i>Ceaslovețului</i> cu <i>Psaltirea</i> de Bălgrad	24
8. Editori și tipografi: Ioan Zoba din Vinț, Iosif, tipograf rus	25
9. Reproduse ulterioare: <i>Ceasloveț</i> , Sibiu, 1696	27
II. STUDIU LINGVISTIC	
1. Grafia	29
2. Fonetica	37
2.1. Vocalismul	37
2.2. Consonantismul	42
3. Morfologia	46
4. Sintaxa	57
4.1. Sintaxa propoziției	57
4.2. Sintaxa frazei	67
5. Lexicul	74
6. Notă asupra ediției	95
III. Transcrierea textului	99
IV. Indice de cuvinte	174
V. Facsimile	186

Cuvinte cheie: carte veche românească, *Ceasloave* slavo-române și românești, *Ceaslovețul* de la Bălgrad, Ioan Zoba din Vinț, ediție critică.

Influența cărților religioase vechi asupra dezvoltării limbii și literaturii române reprezintă un real interes în sfera lingviștilor și filologilor.

Lucrarea de față, cu titlul *Ceaslovul în limba română, cu privire specială asupra Ceaslovețului de la Bălgrad (1686). Ediție de text. Studiu filologic și lingvistic*, constituie o ediție critică a unei rarități bibliofile, a uneia dintre lucrările reprezentative pentru studiul limbii române vechi, editată sub îngrijirea unui cărturar de seamă, a protopopului Ioan Zoba din Vinț. Până în prezent, *Ceaslovețul* bălgrădean nu s-a bucurat de o ediție critică, acesta fiind cunoscut prin referințe de ordin bibliografic.

Datorită vechimii și a intensei utilizări în săvârșirea serviciului divin, produsul imprimeriei albaiuliene s-a păstrat până în zilele noastre într-un număr foarte redus de exemplare. Unul dintre acestea este depozitat în colecția de carte veche românească a Bibliotecii Academiei Române de la Cluj, inventariat cu cota CRV 599, iar un alt exemplar al valoroasei tipărituri îl posedă biblioteca Institutului de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj, înregistrat sub cota V. 309, exemplar ce reprezintă corpusul prezentei ediții. Totodată, în fondul Bibliotecii Academiei Române de la București este conservată o fotocopie a tipăriturii cercetate cu cota CRV 84, obținută de la Biblioteca Arhiecezană din Blaj, în 1939.

Pe parcursul elaborării tezei au fost consultate cu consecvență studiile de referință, *Carte și tipar la Bălgrad* (2001, 2021), semnate de Eugen Pavel, consacrate cercetării produselor tipografice albaiuliene. Lista bibliografică cuprinde și o serie de studii realizate de Ion Gheție, Béla Kelemen, în care a fost reflectată contribuția semnificativă a scrierilor bălgrădene la procesul de formare și consolidare a limbii române literare. Au fost utilizate, de asemenea, în elaborarea tezei, lucrări esențiale precum *Istoria limbii române literare. Epoca veche* (1997), *Baza dialectală a românei literare* (1975), semnate de Ion Gheție, precum și *Istoria limbii române literare* (1971), de Al. Rosetti, B. Cazacu, L. Onu, care abordează faptele de limbă specifice epocii în care s-a imprimat tipăritura supusă cercetării noastre.

Teza este structurată în două mari capitole. O primă secțiune a cercetării noastre o reprezintă *Studiul filologic*, care debutează cu o *Introducere* în care este ilustrată importanța textului propus pentru editare, în contextul acțiunii de promovare a scrierii în limba română, prin intermediul imprimării cărților românești la tiparnița bălgrădeană, la sfârșitul secolului al XVII-lea.

În cea de-a doua subsecțiune este expus un *Scurt istoric al Ceasloavelor slavo-române și românești*, începând cu cea mai veche versiune slavonă a *Ceaslovului*, apărută în 1638, la tipografia mănăstirii Govora, careia îi urmează o primă ediție românească cunoscută până astăzi, scoasă de sub teascurile aceleiași imprimerii, în 1640, editată de Ștefan Pașca, și continuând cu numeroasele ediții succesive slavo-române și românești în secolele următoare, în alte centre tipografice, reeditări determinate de larga difuzare a respectivei cărți de cult, cu un rol semnificativ în procesul de introducere a limbii române în săvârșirea serviciilor divine.

În continuare, în subcapitolul *Originalul slavon al Ceaslovețului*, în vederea stabilirii posibilelor relații de paternitate am făcut referire la o versiune slavonă de tipul *Ceaslovului*, întocmită în Transilvania, reprezentată de Ms. sl. înregistrat sub nr. 476, cu o datare probabilă (sec. XVI), aflat în colecția de manuscrise slave a Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj-Napoca, după care, posibil, pe lângă alte versiuni, a fost prelucrat *Ceaslovețul* bălgrădean. Chiar dacă structura compozițională a acestei lucrări prezintă diferențe considerabile față de produsul tipografic românesc, fapt datorat și lipsei numeroaselor file din cuprinsul manuscrisului, remarcăm coexistența numeroaselor slujbe și identificarea unor evidente similitudini, cu precădere la nivelul conținutului slujbei *Paraclisului*, între acest text și cartea imprimată la tiparnița de la Bălgrad, fapt ce ne-a permis sugerarea unor posibile legături de filiație între cele două scrieri. În urma examinării comparative a particularităților textuale și a modului de traducere a celorlalte slujbe, coexistente în cele două lucrări, am remarcat câteva trăsături convergente între versiunea slavonă și tipărirea românească cercetată. Aceste similitudini favorizează emiterea unei supoziții că, exceptând unele slujbe, la baza imprimării *Ceaslovețului* din 1686 a stat un izvor slavon apropiat de versiunea manuscrisă aflată în discuție.

Grație unor cercetători ruși, precum Gh. Krylov, N. I. Sazonova, care oferă informații succinte în legătură cu modul de dispunere a slujbelor incluse în *Ceasloavele* slavone, sugerăm faptul că atât versiunea slavonă, cât și tipărirea imprimată la Alba Iulia, au fost realizate după una din edițiile *Ceaslovului* apărute după reforma de revizuire și îndreptare a cărților de cult, cea din 1653, impusă de patriarhul Nikon al Moscovei. Astfel, slujba cu care debutează lucrările amintite este cea a *Polunoștnei*, ordine ce concordă cu întocmirea *Ceasloavelor* slavone de redacție post-nikoniană. În sprijinul acestei idei, aducem în atenție unele particularități lingvistice, dar și cele de ordin dogmatic, privind conținutul *Ceasloavelor* revizuite și îndreptate în urma implementării reformei liturgice, raportându-ne la observațiile autorilor mai sus menționați cu privire la

caracteristicile textologice ale *Ceasloavelor* slavone tipărite în perioada ante-nikoniană, respectiv ale celor apărute ulterior. *Sinaxarul pe tot anul* a fost introdus pentru întâia oară în ediția *Ceaslovului* slavon din jurul anului 1655–1656. Lipsa respectivului capitol din *Ceaslovețul* scos de Ioan Zoba, precum și din Ms. 476, nu constituie un reper determinant în baza căruia am putea stabili că cele două scrieri descind din ediția slavonă din 1653, întrucât acesta nu face parte din materia propriu-zisă a *Ceaslovului*, inclus fiind și în alte cărți de cult.

Un alt aspect atins în această secțiune îl constituie *Datarea cărții* cercetate, asupra căreia s-au emis diverse opinii. În literatura de referință s-a considerat anul 1685, 1687, ca data de apariție a respectivei opere. În discuția privitoare la această problemă ne-am oprit la observațiile cercetătorului Eugen Pavel, care, raportându-se la datele cuprinse în capitolul intitulat „Pashaliia rumânească tocmită cu număr când va fi numărul anilor: de la începutul lumii 7194, iar de la nașterea lui Hristos 1686”, existent pe o filă nenumărată de la sfârșitul volumului, a determinat vechimea acestei opere, datând-o din 1686.

Urmează apoi expunerea *Structurii compoziționale a Ceaslovețului*, cunoscut și sub numele de Orologhiu, Polustav sau Breviar (ediția bălgrădeană reprezintă *Ceaslovul mare*, întrucât, pe lângă slujbele specifice celor „Șapte Laude bisericesti”: Vecernia, Pavecernița (După-cinarea), Polunoșnița (Miezonoștica), Utrenia, împreună cu Ceasul I, și Ceasurile III, VI, IX, conține și slujba Obedniței, troparele Învierii și cele ale Triodului, Prochimenele săptămânii, rânduiala Panaghiei, rânduiala Împărtășaniei, Paraclisul către Născătoarea de Dumnezeu) și descrierea propriu-zisă a volumului, pe baza exemplarului găzduit de biblioteca Institutului de Lingvistică – filiala Cluj.

În segmentul următor al acestui capitol, numit *Convergențe și divergențe cu Ceasloavele românești*, am avut în vedere studiul alcătuit de Emanuela Știfter-Buză, în care se relevă legături genealogice între două copii manuscrise, realizate anterior anului imprimării tipăriturii de la Bălgrad, și Ceasloavele ardelenesti tipărite în secolul al XVII-lea. Este vorba despre ms. rom. 206, întocmit, în 1669, de popa Florea din Criștelec (Sălaj) și ms. rom. 714, scris de protopopul Pătru din Tinăud (Bihor), datând din 1685, ambele aflate în colecțiile Bibliotecii Academiei, filiala București. La acestea se adaugă o altă copie semnată tot de popa Pătru, ms. rom. 4324, păstrată la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj, supusă atenției de Eugen Pavel, care, în urma unei analize comparative a manuscriselor amintite cu tipăritura lui Zoba, sugerează existența unui

original comun. În baza acestor observații, se poate emite supoziția potrivit căreia, în alcătuirea operei bălgrădene, Ioan Zoba ar fi utilizat manuscrise românești care circulau în Transilvania.

În ceea ce privește *Raportul Ceaslovețului cu Psaltirea* de Bălgrad, am reprodus comparativ câteva fragmente, pentru a proba evidente corespondențe între cele două scrieri, în pofida existenței unor diferențieri de natură grafică și fonetică.

În continuare, în subsecțiunea *Editori și tipografi: Ioan Zoba din Vinț, Iosif, tipograf rus*, am încercat să ilustrez contribuția notabilă a clericului transilvănean Ioan Zoba la îmbogățirea culturii scrise de la sfârșitul secolului al XVII-lea, la formarea conștiinței de sine și, în mod special, la consolidarea limbii liturgice românești, prin intermediul rodniciei activității editoriale întreprinse. Cu privire la autorul tiparului, s-a emis ipoteza potrivit căreia, prezența în textul bălgrădean a fonetismelor aparținând graiului de tip nordic poartă amprenta provenienței tipografului moldovean Chiriac, căruia i s-a atribuit tipăritura cercetată. Însă, în virtutea existenței unei mențiuni slavo-române, consemnate pe prima filă nepaginată de la sfârșitul cărții: „*Smirenni Ieromonahū Iosifū, tipograf rus*”, este evidentă informația că meșterul responsabil de tipărirea cărții a fost tipograful rus Iosif.

Acest prim capitol se încheie cu abordarea *Reproducerilor ulterioare*, în care am abordat problematica raportului de filiație între tipăritura albaiuliană din 1686 și *Ceaslovețul* imprimat la Sibiu, după un deceniu. De-a lungul timpului, s-a vehiculat o ipoteză unanim exprimată conform căreia ediția *Ceaslovețul* imprimat în 1696, la Sibiu, îl reproduce cel de la Bălgrad. Conținutul similar al celor două ediții probează existența unei neîndoielnice legături de filiație, însă, în baza identificării unor evidente elemente divergente de natură lingvistică, dar și teologică, pe care le prezintă cele două ediții, a fost reliefată ideea conform căreia pentru întocmirea ediției sibiene, tipograful Chiriac Moldoveanul a întrebuințat și o altă versiune, apropiată de cea care stă la baza operei bălgrădene.

Întrucât ediția bălgrădeană a *Ceaslovului* constituie un vestigiu de referință pentru studierea faptelor vechi de limbă, am introdus în teză o a doua secțiune de importanță majoră, numită *Studiul lingvistic*, care ilustrează faptele de limbă ale textului *Ceaslovețului*, ale limbii epocii în care a fost alcătuită tipăritura cercetată. Examinarea limbii textului presupune urmărirea particularităților de ordin grafic, fonetic, morfologic și lexical.

În ceea ce privește partea de *Grafie*, după expunererea inventarului de slove au fost notate câteva considerații asupra valorii unor semne chirilice care nu au un singur corespondent în plan

fonetic, punând astfel probleme în privința stabilirii corespondenței fonetice dintre sunet și literă. Tot aici a fost exemplificată reduplicarea vocalică, ori cea consonantică, fapt care poartă amprenta modelului slavon. De asemenea, a fost expusă distribuția semnelor diacritice în text (accentul ascuțit, accentul grav, spiritul lin, isonul, vrahia, variantele titlei, iericul, paiericul, chendima), precum și lista prescurtărilor folosite în textul supus editării.

Prezența formelor gramaticale alternante, a dubletelor fonetice, morfologice și lexicale, ilustrează un moment al evoluției limbii române literare. Examinarea textului editat relevă conservarea fenomenelor specifice limbii literare vechi, concurată de tendința de substituire a fonetismelor arhaice și pătrundere treptată a inovațiilor. În urma analizei fenomenelor fonetice consemnăm câteva particularități: *a* accentuat s-a menținut în cuvintele: *corabiile, ranele, pasărilor, mădularile, pocaania*, având loc însă și trecerea acesteia la *ă*, în forme precum: *mădulărilor, pocăanie*; *ă* protonic neaccentuat păstrat în grafia *nărocită*, alternând cu fonetismul nou din *folos*, în care *ă* este trecut la *o* prin asimilare vocalică; *e* aton conservat în grafii ca: *nemearnec, prevegherile, neprecepându-ne, necicum, atunce, inema*, cf. însă și trecerea acesteia la *i*: *nemearnic, privegherile, atunci, inimă*; formele vechi *rădic, răsipire*, cu menținerea lui *ă*, alternează cu un număr considerabil de fonetisme noi: *ridicași, risipeaște*; se remarcă concurența între timbrul dur și moale al consoanelor dentale: *sara – seară, sărafimii – serafimii, asămănatu-m-am – asemănându-ne, stânge – stinge, tâne – tine, țâie – ție, înfrămsătară – înfrămșetează, Dumnezău – Dumnezeule, păzăsc – păzesc*, precum și a celor prepalatale: *sălașăle – sălașele, șazi – șezu, șfârșaste-se – să sfârșesc, jărtvă – jertve, să slujască – slujesc*. Aceste oscilații pot fi explicate atât de dihotomia tradiție grafică / evoluție a limbii, cât și de împletirea mai multor uzuri lingvistice.

Sub aspect morfologic, reținem câteva aspecte: notarea substantivelor neutre cu radicalul în *-r*, cu terminația pluralului în *-ă*: *cară, izvoarăle, amarălor*, impusă de norma literară a epocii vechi, în alternanță cu adoptarea noii desinențe în *-e*: *fiiare*; păstrarea desinenței tradiționale de plural *-e* la substantive feminine, în forme ca: *ranele, boale, patemelor, lucrure*, și tendința de înlocuire a acesteia cu desinența *-i*: *patemilor, lucruri*; oscilația desinențelor *-eei > -ei, -ii, -iei > -ii, -ei*, în contact cu articolul hotărât, la substantivele feminine genitiv-dativ singular, reflectă tendința de unificare a paradigmelor acestor substantive, prin modificarea terminației și a articolului hotărât: *Iudeei – Iudeii, mileei – milii – milei, inimiei – inemii, rugăciunei – rugăciunii, lumiei – lumii, nedirepțăției – nedirepțății*; folosirea pronumelui personal și reflexiv fără *î* protetic,

în encliză: *piiarde-l-vei, bine-l fereaste, iubești-l, lăpăda-l-voiu, învăța-l-va, zdrobiși-i, răpi-i-vei, piarde-i-va, da-ș-va rodul său, răspunde-m-veri*, în concurență cu pătrunderea formelor cu *î* protetic: *îl va afla, îi întăreaște, îmi întinaiu, îț pare bine*; anticiparea sau reluarea obiectului direct și indirect prin intermediul pronomelor personale sau reflexive, accentuate sau neaccentuate, își face simțită prezența pregnant: *și-mi deaderă mie, învață-mă pre mine, cine-m va da mie aripi, ferici-mă-vor pre mine, trimeată-ți agiutoriu ție, bine-ți mulțămim ție, și-l voiu înălța pre el, răsipi-i-vei pre ei*, în paralel, însă, sunt prezente și construcțiile lipsite de acest fenomen: *nu lăpăda pre mine, eu chem pre Tine, lăuda-vor pre Tine, învață pre noi, blagosloveaște pre noi, Ție să cuvine, urâsc pre Tine*; notarea majoritară a pronumelui personal *el* alternează cu formele pronumelui de întărire precedate de prepoziții, la acuzativ: *spre însul, într-însă, dentr-înse* și cu pătrunderea timidă a formei *dâns*; pronumele relativ *care* este notat cu forme articulate *careea, carele, carii*, specifice normelor literare vechi, în concurență cu forma invariabilă *care*; alternanța notării conjuncțiilor *ce – ci*, precum și a prepozițiilor *den – din, pren – prin*, precum și a cuvintelor compuse cu acestea: *dentru – dintru, dentâiu – dintâiu, denpreună – dinpreună*.

Limba textului cercetat, precum și a celorlalte texte imprimate cu implicarea lui Ioan Zoba, este caracterizată printr-o lipsă de consecvență a normelor. Remarcăm în corpusul nostru evidente influențe moldovenești și muntenești. Amintim aici câteva particularități de ordin fonetic: grafiile cu *z*: *zua, zuoa, zii, zise*, ce caracterizează norma tipăriturilor ardelenesti, sunt concurate de cele specifice variantelor de tip nordic, cu *dz*: *dzua, dzuoa, dzii, dzise*; de asemenea, se constată prezența majoritară a africateri *ğ*, potrivit normei variantei literare sud-vest ardelenesti, caracteristică uzului literar din regiunile nordice: *putregiunea, agiutoriului, agiutătoare, giuraiu-mă, repegiiunile, împregiurul, gioia, giudeațele, agiungem*, notate fiind sporadic și fonetismele cu *j*: *putrejune, prilejul, ajutoriul, strejuitorii, joi, județul, să ajungă*; o altă influență a normelor de tip nordic este reprezentată de grafiile cu rostire dură a labialelor: *Pătru, pântru, mânt*, oscilând cu fonetismele muiate: *Petru, pentru, mințind*, precum și pronunția moale a lui *ș*, *j*: *greșealele, așea, grijescu-mă*, în alternanță cu timbrul dur: *greșale, așa*. La nivel lexical, apar în textul lui Zoba elemente de tip nordic, printre care amintim: *foale, ogradă, omăt, rărunchi, poroboc, pântece, coconii, voroavă, vorovescu, târnaț, giuninci, tină*. Legat de trăsăturile specifice normei literare muntenești, semnalăm prezența consistentă în textul bălgrădean a fonetismelor cu *d* dur, în: *dășarte, dămuilt, dășărtând, nedăspărțiței, dăstoinic, dășchiseși*, alături de grafii cu rostire muiată; o caracteristică marcantă o constituie și consemnarea fonetismelor *câine, pâine*, în alternanță cu

grafiile în care nu s-a produs diftongarea lui *î*: *cânilor*, *mâni*, *mânilor*. Alternanțe se înregistrează și în domeniul morfologic: la declinarea unor substantive feminine s-a remarcat concurența formelor de tip nordic, încadrate în declinarea a III-a, precum: *năpaste*, *grindinea*, *laturea*, cu cele de declinarea I și a II-a, specifice ariei literare sudice: *straja*, *peșteră*, *mreață*; sub aspectul întrebunțării numărului, pluralul substantivului *mână* prezintă alternanțe între fonetismele etimologice *mânule*, *mânulor*, specifice graiurilor nordice, cu noile forme cu *-i* analogic, folosite în sudul teritoriului lingvistic dacoromân: *mâni*, *mânilor*; articolul posesiv-genitival îl menține pe *a* invariabil, de tip nordic: *îngerul a marelui sfat*, *Botezătoriule a lui Hristos*, *steag a împăratului*, *rugăciunile [...] a puterilor cerești*, concomitent cu formele variabile bine reprezentate în text: *al ceriului împărate*, *sălașul sfânt al său*, *duhul mâhnirei și al nesocotinței*, *și al iubirei de argint*, *și al cuvintelor*, *ale tale rugăciuni*, *ochii [...] ai inemii meale*, *acoperemântu al Tău*; în cazul verbelor cu radicalul în *d*, *t*, *r*, *n* de persoana I și a III-a, pe lângă formele iotacizate notate majoritar: *să văz*, *nu auz*, *să pieiu*, *caz*, *să puiu*, *deșchiz*, *să-ș închiză*, *să mă înghiță*, *trimeată*, *să șază*, *să mă piarză*, *supuindu-mă*, *ceind*, *să-m ceiu*, *mă țiuu*, *spuind*, *îngreuiarea*, *să nu te îngreuiiez*, *nu poci*, *să vie*, se înregistrează în text și câteva situații reprezentând inovații de tip nordic: *văd*, *pier*, *piiarde-o-va*, *spune-se-va*; variații se înregistrează și în cazul adverbului de timp *acum*, specifică ariei sudice, care alternează cu forma *acmu*, consemnată în text în două ocurențe, întrebunțată cu precădere în graiurile de tip nordic; sunt folosiți termeni regionali muntenești, precum: *acum*, *zăpada*, *os*, *taurilor*, *porumb*.

Expunerea trăsăturilor lingvistice ale textului *Ceaslovețului* vine în sprijinul cunoașterii profilului variantei sud-vest transilvănene din secolul al XVII-lea. Privitor la crearea acestei variante literare, pe fondul abaterii de la norma literară locală, am avut în vedere perspectiva lui Ion Gheție, privind învoiala cărturarilor ardeleni ca scrierile din acea perioadă să fie redactate în varianta literară muntenească sau moldovenească, după opțiunea tipografilor, fără însă de-a fi înlăturată tradiția literară locală, ci doar înlocuite câteva norme de bază ale acesteia. Așadar, este evident că aceste fluctuații și abateri de la statutul variantei locale sunt specifice variantei literare sud-vest ardelenesti, în epoca tipăririi operei avute în atenție. Având în vedere zona lingvistică de contact în care s-a imprimat lucrarea cercetată, oscilațiile pot fi explicate și prin prisma graiului de tranziție existent în jurul Bălgradului secolului al XVII-lea.

Subcapitolul consacrat *Sintaxei* este extins, incluzând un consistent inventar de structuri sintactice. Realizarea raporturilor sintactice existente în textul supus editării reliefează o bogăție a

mijloacelor de construcție. Semnalăm folosirea numeroaselor construcții prepoziționale cu sens diferit în limba actuală. Astfel, *spre* apare în text cu o varietate de valori: *de la, peste, asupra, împotriva, despre, pentru, în*: „luași daruri *spre oameni*”, „împărăția Lui *spre* toți domnește”, „spaima morții căzură *spre mine*”, „Că streinii sculară-să *spre mine*”, „Că boiarii încă șad și *spre mine* clevetesc”, „dăruiaște-le lor cearerile carele sânt *spre mântuire*”, „Că mila Ta mare-i *spre mine*”. Menționăm aici și folosirea relatemului *întru* în loc de *prin*: „Întru ce-ș va curăți tânărul calea sa?”. Folosirea lui *despre* cu sensul „de la” este reprezentată de secvența: „Întoarce-ne pre noi, Dumnezeu al spăseniei noastre, și părăsește mâniia Ta *despre noi!*”, precum și a lui *pentru* în locul prepoziției *de*: „Apropie-Te sufletului meu și izbăvește-l; *pentru pizmașii* miei izbăvește-mă!”. Uneori, complementul prepozițional are ca relatem *de*, cu sensul prepozițiilor *la* sau *din*: „mă gândesc *de Tine*”, „mă voiu gândi *de poruncile Tale*”, „Și să nu mănânc *de mâncarea* dezmiardăciunii lor”. Prepoziția *despre* este notată cu valori multiple: „dinspre”: *întoarce-te despre rău și fă bine!*; „de pe”: *taie-să despre pământ pomeana lor, Lăudați pre Domnul despre pământ bălaurii*; „de la”: *părăsește mâniia Ta despre noi!*. Și prepoziția *întru* cunoaște mai multe valori: „pentru”: *În calea mărturiilor Tale bucuratu-m-am, ca întru toate bogățiile*; „la”: *întru porâncele Tale gândescu-mă; carei scapă cu credință întru acoperământul Tău*; „între”: *blagoslovită ești întru muieri; nu iaste întru dumnezăi ca Tine, Doamne*; „printre”: *căuta pre Biruitoriul [...] întru cei morți*; „spre”: *fă cu mine semn întru bine* etc.

Analiza fenomenelor sintactice intrapropoziționale reflectă o evidentă influență a originalului slavon. Expunem, în acest sens, câteva aspecte: frecvența elipsei predicatului verbal: „Cātu-s de dulci grumazilor miei cuvintele Tale! Mai vârtos decât miiarea <sânt> rostului meu”, Pentru besearca Ta, care <e> în Ierusalim, aduce-vor Ție craii daruri”, „toți lucrul mânelor Tale <suntem> și numele Tău chemăm”, „inima lor <este> deșartă, grumazii lor <sunt> mormânt deșchis”; o serie de complemente directe marchează construcții neprepoziționale: priimi *Israil* feciorul său; Și așteptaiu *mângâitoriu*, și nu aflaiu; Afla-va mâna Ta *toți pizmașii Tăi*; ca să-i sfrășesc din cetatea Domnului toți *făcătorii fărăleage<i>*; notarea prepozițiilor: *în, întru, spre* înaintea complementului direct, concordă cu construcțiile slavone, existente într-una din versiunile slavone a textului cercetat: „Și mă voiu învăța *în porâncile Tale*” (*I poučaahșe vŭ zapovědeh tvoihŭ*), „Înțeleage-voiu *întru calea nevinovată*” (*razuměe vŭ pŭti neporočně*), „Învăța-voiu pre cei fărădeleage *spre căile Tale*” (*Nauču bezakonnyhŭ kŭ putěmŭ tvoimŭ*); folosirea complementelor directe cu forma de dativ, în contexte care cer nominativul sau acuzativul: „rugați pre Acela [...] să

mântuiască *sufletelor* noastre” (*molite Togo [...] spasti dušam našim*), „învață-mă pre mine *dereptăților Tale!*” (*nauči me opravdanijamī Tvoim!*), „să giudece *viilor și morților*” (*șoditi živym i mertvym*), „Și așa, urmând *poruncilor Tale*, într-o odihneală cea veacinică vom agiunge” (*I tako, Tvoimī poslēduoše povelēnijemī, vŭ věčnyi pokoi dostignem*; modelate după construcții slavone sunt și unele complemente prepoziționale, introduse prin prepozițiile *în, întru*: „Cugetu-mă *în* tot lucrul Tău; *în* lucrul mânilor Tale gândescu-mă”, „*Întru* porâncele Tale gândescu-mă” (*vŭ zapovědeh Tvoih poglumlēšę*), „Și gândi-mă-voiu *întru* minunile Tale” (*I poglumlēšę vŭ čjudeseh Tvoih*), „grăbeaște *întru* agiutoriu” (*vŭ pomoštī moŭ vŭimi*); pentru introducerea circumstanțialului de timp, din construcția „Cela ce ești<i> închinat și slăvit, spre toată vremea și în tot ceasul...” a fost reprodușă întocmai versiunea slavonă, utilizându-se atât prepoziția *spre*, cât și *în*: *Ježe na vīsęko vręmę i vŭ vŭsękī čas poklanęjemyi i slavimyi...*; în secvența „că vei giudeca oamenii *în dereptate*”, circumstanțialul de mod este exprimat prin substantiv cu prepoziția *în*, fapt ce poate fi explicat prin raportarea la modelul slavon: *jako šodiši ljudem vŭ pravostī*.

La nivelul sintaxei frazei, textul cercetat înregistrează diferite raporturi de coordonare (copulativă, adversativă, disjunctivă și conclusivă), realizate prin variate elemente introductive.

Relațiile interprepoziționale întâlnite în corpusul nostru ilustrează o oarecare fluctuație între tradiție și inovație, în sensul în care unele elemente introductive întrebuințate în secolul al XVI-lea fac concurență formațiilor noi, introduse în epoca tipăririi textului lui Zoba. Astfel, este folosită conjuncția *cum* cu valoarea temporalei de simultaneitate durativă, de desfășurare, având sensul actualului *în timp ce*: „Că, iată, // *cum fu glasul închinării Tale întru urechile mele săltă pruncul*”, în paralel cu conjuncția *până* și locuțiunea conjuncțională *până când*, ce introduc propoziția temporală de interval, moștenită din secolul anterior: „Cânta-voiu Dumnezăului mieu, *până* voiu fi”. Ca reminiscență a secolului anterior, semnalăm întrebuințarea condițională a locuțiunii conjuncționale *de ce*: „Că, *de ce va face aceea*, de-aceia va fi mai vârtos rugăciunea mea într-o // nevoie lor”, concomitent cu inovația specifică secolului al XVII-lea, anume locuțiunea *ca cum*, folosită pentru introducerea propoziției comparative condiționale: „Că nu *ca cum* n-aș fi fără de grijă viu către Tine”.

Legat de topică, semnalăm numeroase inversiuni, intercalări, dislocări ale unor termeni sau construcții, purtând o substanțială amprentă a izvodului slavon.

În studiul asupra lexicului am abordat, pe clase etimologice, următoarele categorii de lexeme: a) cuvinte sau sensuri dispărute din limba literară actuală, învechite sau dialectale, precum:

cerca „a cerceta; a căuta”: *Ce cercați pre cel viu în groapă?*; „a nădăjdui”: *cătră Tine alerg cercând mântuire, O, Maica Cuvântului și Fecioară; cuceri* „a (se) ruga, a se pleca cu pocăință”: *Că nu iaste în rostul lui dereptate, inima lor deșartă, grumazii lor mormânt deșchis, cu limba sa să cuceresc; femeie*, var. *fămeie* „familie”: *Dumnezău-i Carele sălășluiaște pre cei singuri în fămeaie; giudece* „judecător”: *Leapede-se spre piatră giudecii lor!*; **giunincă** „puiul-femelă al vacii”: *Atunce vor aduce spre oltariul Tău giun<in>ci; lămurit* „purificat”: *Lămuritu-i cuvântul Tău foarte, și sluga Ta iubeaște-l; legătură* „legământ”: *Toate căile Domnului milă sânt și adevăr; carei păzesc legătura Lui și mărturiile Lui; soț, soție* „tovarăș, însoțitor”: *Soții miei și priiatenii miei stătură lângă rana mea; „cu același gând”: ne sfătuiam și în casa Domnului mergeam într-o soție; spurcăciune* „imoralitate, păcat”: *cu rugăciunile Tale izbăveaște-mă de toate spurcăciunile!*; **dihanie** „totalitatea ființelor vii”: *Toată dihaniia să laude pre Dumnezău!*; **dvor** „a fi mijlocitor”: *Că, de n-ai fi dvorit Tu pentru noi, cine ne-ar fi izbăvit pre noi dentru atâtea nevoi?*; **răpștire** „murmur”: *Cela ce încetezi sunetul mărilor, sunetul valurilor lor, răpștirea limbilor; sfat* „viclenie”: *risipeaște sfaturile împotivitorilor etc.*; b) cuvinte formate pe teren românesc din elemente de diferite origini: **biruitor** „stăpânitor”: *Că mult poate rugăciunea Maicei spre potolirea Biruitoriului; cântător* „cântăreț, psalt”: *Îna<i>nte meargea cântătorii; despuitoriu* „stăpân; epitet dat lui Isus Hristos”: *Însuși, nemuritoriule Împărate, Despuitoriule; efinșug* „îndurare, milă”: *După mulțimea efinșugurilor Tale caută pre mine!*; **împoncișat** „potrivnic”: *întru gonire a tot împoncișatul; lăfi* „a pregăti, a pune la cale” : *Păzeaște-mă de cursa ce-m lăfiră mie; neharnic* „nedemn, nevrednic”: *eu, măcar de sânt neharnic ceriului și pământului, [...] fiind făptura Ta și zidirea Ta nu mă dăznădăjduiesc de a mea mântuire*; c) împrumuturi livrești, precum: **blagoveștenie** „bunavestire”; **chedru** „cedru”; **chit** „balenă”; **ectenie** „rugăciune în stihuri scurte”; **gadină** „reptilă, animal”; **itros** „utrenie”; **priceștenie** „împărtășanie, cuminecătură” etc.

Textul cercetat reflectă o bogăție și diversitate lexicală, remarcându-se prin frecvența relațiilor de echivalență semantică. Ioan Zoba a utilizat în textul său un ansamblu de posibilități de exprimare a aceluiași conținut lingvistic. Au fost semnalate, aici, câteva serii sinonimice: *cocon – poroboc – prunc, milă – milostivire – îndurare, a se întrupa – a se omeni – a se împelița, vrăjmaș – împoncișat – pizmaș, izbăvi – mântui – slobozi – spăsi, păcătos – greșit – nedrept – spurcat – ticălos*, precum și lanțuri sinonimice, ce vizează locuțiuni verbale și expresii: *a-i fi milă – a trimite îndurările – a deschide ușile milostivirei, a învia din groapă – a zdrobi osânda morții – a învia din morți – a izbăvi din mormânt viața, a părăsi mânia – a se întoarce din mânia urgiei, a sfârși*

anii – a scurta zilele – a scoate la mijlocul zilelor; a vărsa mâniia – a pedepsi întru urgie etc.

În discuția privitoare la formarea cuvintelor au fost trecute în revistă câteva derivate cu prefixe: *neputredă, netrecută, preaînțelepciunei, întimpini*, cf. și forme neprefixate *timpinat-ai, plinire, plini*; cu sufixe: *începătura, adăosăturile, fierbinteală, odihneala, înțelepție, începenie, nălție, lenevosul, viclesug, eftinșug*. În rândul compuselor, se observă adesea calchierea formațiilor slavone: *făcător fărăleage (tvorci bezakonija), fără-număr (bezčisla), Înainte-dvoritoare (prédstojatelnica), bună-vreare (blagovolenije), îndelung răbdător (dlūgotrūplėvyi), mult-milostiv, (izvorul) fără-morții (istočnikū bezsmertija), binecuvântat (blagosloven), bine priimit (blagoprijatnyj)*.

O secțiune aparte a tezei este reprezentată de *Transcrierea textului* valorificat. Pentru reproducerea acestuia, a fost adoptată metoda transcrierii fonetice interpretative, raportându-ne la normele ortografice ale limbii române actuale. Transpunerea textului editat este însoțit de un aparat critic, cu note paleografice, notații greșite, substituirii de slove, indicarea altor lecțiuni posibile, adaosuri marginale prezente pe filele tipăriturii, traducerea cuvintelor, a indicațiilor tipiconale slavone și a titlurilor capitolelor, precizări ale fragmentelor de text reconstituite după alt exemplar.

În *Notă asupra ediției* au fost expuse câteva aspecte privind soluțiile adoptate în vederea stabilirii corespondenței dintre slovele cu valori multiple și litere latine corespunzătoare. În interpretarea slovelor susceptibile de mai multe interpretări am avut în vedere distribuția acestora în textul cercetat. Urmărindu-se restabilirea limbii textului, și nu a pronunțării autorului, au fost menținute în transcriere alternanțele grafice care reflectă varietatea uzului lingvistic, determinat de amestecul de fonetisme, forme sau termeni aparținând ariilor dialectale și epocilor diferite.

Ediția de față cuprinde, la final, un indice de cuvinte, precum și reproducerea fotografică a corpusului cercetat, care vine în sprijinul comparării transcrierii și a validării unora dintre forme.

În cercetarea întreprinsă am urmărit punerea în circuitul științific a unuia dintre importantele monumente de limbă românească veche, mai puțin accesibil celor interesați de studiul limbii române vechi.

Importanța, aparent modestă ca dimensiune, a acestei cărți religioase de ritual, intens utilizate, se reflectă prin contribuția semnificativă adusă la consolidarea procesului de impunere a limbii române ca limbă de cult, întrucât, așa cum se arată în prefața textului operei cercetate „mulți cu dor merg la beserecă ca să auză și să ia ceva mângăiare sufletească, iar neînțelegând, mârniți să întoarnă acasă”.

IZVOARE ȘI LUCRĂRI DE REFERINȚĂ

SIGLE

Apulum	„Apulum. Acta Musei Apulensis”, Alba Iulia, XVII, 1979, XXXVII, 2000.
BD	Ion Gheție, <i>Baza dialectală a românei literare</i> , București, Editura Academiei, 1975.
BOR	„Biserica Ortodoxă Română”, București, XLVIII, 1930 ș.u.
BRV	Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, <i>Bibliografia românească veche, 1508–1830</i> , vol. I–IV, București, Edițiunea Academiei Române, Stabilimentul Grafic J.V. Socec, 1903–1944.
Ceasl. B	<i>Ceasloveț</i> , Bălgrad, 1686.
Ceasl. S	<i>Ceasloveț</i> , Sibiu, 1696.
Ceasl. sl., sec. XVI?	<i>Ceaslov</i> , sec. XVI? (BCU, ms. sl. 476).
CL	„Cercetări de lingvistică”, Cluj, vol. VIII, 1963 ș.u.
CSP	„Caietele Sextil Pușcariu”, Cluj-Napoca, Editura Scriptor-Argonaut vol. IV, 2019, vol. V, 2021.
DLRO	<i>Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900</i> , București, Editura Academiei Române, 1979.
DR	„Dacoromania”, Cluj, II, 1921-1922.
GALR II	<i>Gramatica academică a limbii române</i> , coord. Valeria Guțu Romalo, București, Editura Academiei Române, 2005.
GBLR	<i>Gramatica de bază a limbii române</i> , coord. Gabriela Pană Dindelegan, Univers Enciclopedic Gold, 2010.
ILRL	<i>Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)</i> , coord. I. Gheție, București, Editura Academiei Române, 1997.
LL	„Limbă și literatură”, București, vol. XX, 1969, vol. III, 1981.
LR	„Limba română”, București, XIV, 1965 ș.u.
MA	„Mitropolia Ardealului”, Sibiu, XI, 1966.
MB	„Mitropolia Banatului”, Arad-Timișoara, XVI, 1966.
MMS	„Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLIV, 1968.
MO	„Mitropolia Olteniei”, Râmnicu-Vâlcea, XVIII, 1966.
RI	„Revista istorică”, București, XXIV, 1938.
ILR	Al. Rosetti, <i>Istoria limbii române</i> , I. <i>De la origini până la începutul</i>

	<i>secolului al XVII-lea</i> . Ediție definitivă, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.
PB	<i>Psaltire</i> , Bălgrad, 1651.
SCL	„Studii și cercetări de lingvistică”, București, XI, 1960 ș.u.
SG	„Studii de gramatică”, III, București, 1964.
SLLF	„Studii de limbă literară și filologie”, București, vol. II, 1972, vol. III, 1974.
VB	„Valori bibliofile din patrimoniul cultural național”, Râmnicu Vâlcea, vol. I, 1980, vol. II, 1983.

LUCRĂRI GENERALE

a) Cărți

- Andea S., Avram A., *Cartea românească veche din Transilvania în inventare bisericești*, sub îngrijirea prof. univ. dr. Nicolae Edroiu, Cluj-Napoca, Ed. Presa universitară clujeană colecția „Philobiblon” a Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga”, 1996.
- Arvinte, V., *Normele limbii literare în Biblia de la București (1688). Studiu lingvistic*, text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte și Ioan Caproșu, I, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2001.
- Avram, M., *Evoluția subordonării circumstanțiale cu elemente conjuncționale în limba română*, București, Editura Academiei Române, 1960.
- Bădără, Doru, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, Editura Istros, 1998.
- Bărbulescu, I., *Fonetica alfabetului chirilic în textele române din veacul XVI și XVII în legătură cu monumentele paleo-, sârbo-, bulgaro-, ruso-, și româno-slave*, București, Tipografia „Universitară” A. G. Brătănescu, 1904.
- Bărnăuțiu, E., *Cartea veche românească din sec. al XVIII-lea în județul Satu-Mare. Catalog selectiv*, Satu Mare, Editura Muzeului sătmărean, 1980.
- Bîrlea, I., *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, Atelierele grafice Socec & Comp., 1909.
- Bodinger, Martin, *Catalogul cărților rare și prețioase*, vol. III, Iași, Editura Bibliotecii Centrale Universitare „Mihai Eminescu”, 1976.
- Braniște, Ene¹, *Liturgica generală cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, ed. a II-a, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1993.
- Braniște, Ene², *Liturgica generală*, I, ed. a III-a, îngrijită de pr. Eugen Drăgoi, Galați, Editura Episcopiei Dunării de Jos, 2002.
- Braniște, E., E.¹, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Caransebeș, Editura Diecezană, 2001.

- Braniște, E., E.², *Dicționar de cunoștințe religioase*, Sibiu, Editura Andreiana, 2010.
- Briquet, C. M., *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, Geneva, 1907.
- Bunea, Aug., *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaj, Tipografia Seminarului Archidiececan, 1902.
- Râpă-Buicliu, Dan, *Bibliografia românească veche. Additamenta I (1536-1830)*, Galați, Editura Alma, 2000.
- Cartojan, N., *Istoria literaturii române vechi*, București, Ed. Minerva, 1980.
- Călinescu, G., *Istoria literaturii române*, vol. I, București, Editura Academiei Române, 1964.
- Ciobanu, Șt., *Istoria literaturii române vechi*, București, Editura Eminescu, 1989.
- Cipariu, Tim., *Crestomația sau Analecte literare din cărțile mai vechi și nouă românești, tipărite și manuscrise, începând de la secolul XVI până la al XIX, cu notiția literaria*, Blaj, Cu Tipariul Seminarului, 1858.
- Diaconescu, P., *Structură și evoluție în morfologia substantivului românesc*, București, Editura Academiei, 1970.
- Dragoș, Elena, *Elemente de sintaxă istorică românească*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1995.
- Drăganu, N., *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, București, 1938 (extras din *La Transylvanie*).
- Drăganu, N., *Morfemele românești ale complementului în acuzativ și vechimea lor*, București, 1943.
- Dudaș, Florian, *Cartea veche românească în Bihor: sec. XVI–XVII*, Oradea, Editura Muzeul Țării Crișurilor, 1977.
- Dudaș, Florian, *Manuscrisele românești din bisericile Bihorului*, Partea a II-a, Oradea, Ed. Episcopiei Ortodoxe Române a Oradiei, 1986.
- Dumitran, A., Gherman, A. M., Vanca, D. A., ed. *Molităvnic* (Bălgrad, 1689), Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2009.
- Frâncu, Constantin, *Gramatica limbii române vechi (1521-1780)*, Iași, Editura Demiurg, 2009.
- Gheție, Ion, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*, coord. I. Gheție, București, Editura Academiei Române, 1997.
- Gheție, Ion, Mareș, Al., *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei, 1974.
- Gheție, Ion, Mareș, Al., *Introducere în filologia românească. Probleme, metode, interpretări*, București, Editura Enciclopedică Română, 1974.
- Goția A., ed. *Sicriiul de aur* (Sebeș, 1683), București, Editura Minerva, 1984.
- Goția A. et alli, ed. *Bucoavnă* (Bălgrad, 1699), Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, 1988.
- Gruică, Gl., *Acordul în limba română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981.

- Iarcu, D., *Bibliografia cronologică română*, București, Imprimeria Statului, 1873.
- Iorga, N., *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, Stabilimentul Grafic I.V. Socec, 1904.
- Iorga, N., *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, București, 1906.
- Iorga, N., *Inscripții din bisericile României*, II, Atelierele grafice Socec & Comp., București, 1908.
- Iorga, N., *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a revăzută și adăugită vol. II, București, Editura Ministerului de Culte, 1929–1930.
- Ivănescu, Gh., *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iași, Tipografia Alexandru A. Țerek, 1947.
- Kapterev, N. F., *Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович*, tom I, Serghiev Posad, Editura Svjato-Troițkoj Seghievoj Lavry, 1909.
- Krylov, Gheorghij, *Книжная справа XVII века. Богослужебные Минеи*, Moscova, Editura Indrik, 2009.
- Kutuzov P., Boris, *Церковная «реформа» XVII века*, Moscova, Editura Tri L, 2003.
- Lința, E., *Catalogul manuscriselor slavo-române din Cluj-Napoca*, vol. II, București, Universitatea din București, Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, 1980.
- Lupaș, I., *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, Editura și Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1918.
- Mareș, Al., *Filigranele hârtiei întrebuințate în Țările Române în secolul al XVI-lea*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1987.
- Mârza, Eva, *Tipografia de la Alba Iulia, 1577–1702*, Sibiu, Ed. Imago, 1998.
- Mârza, Eva, *Explorări bibliologice*, Sibiu, Ed. Techno Media, 2008.
- Mârza, Eva, *Repertoriul tipografilor, gravurilor, patronilor și editorilor cărților românești vechi (1508-1830)*, coord. Eva Mârza, Florin Bogdan, Sibiu, Ed. Techno Media, 2008.
- Mârza, E., Dregheciu, D., Mircea, G., *Pietre pentru zidirea românității moderne. Vechile tipărituri blăjene de la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia. Catalog*, Alba Iulia, Editura Haco Internațional, 2007.
- Melnicov, T., *Istoria bisericească a raskolului*, Brăila, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1940.
- Mosora, E., Hanga, D., *Catalogul cărții românești vechi din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” Cluj-Napoca*, Biblioteca Centrală Universitară, Cluj-Napoca, 1991.
- Munteanu, Șt., Țâra, V. D., *Istoria limbii române literare*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1983.
- Onu, Liviu, *L'origine de l'accusatif roumain avec p(r)e*, în *Recueil d'études romanes*, București, Editura Academiei, 1959.
- Pașca, Șt., *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea: Cel mai vechiu Ceaslov românesc. Studiu istoric literar și de limbă*, București, Imprimeria Națională, 1939.
- Pavel, Eugen¹, *Carte și tipar la Bălgrad (1567–1702)*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001.

- Pavel, Eugen², *Carte și tipar la Bălgrad (1567–1702)*, ediția a II-a revăzută, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2021.
- Pavel, Eugen, *Între filologie și bibliofilie*, Cluj-Napoca, Biblioteca „Apostrof”, 2007.
- Păcurariu, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, ed. a II-a, București, Editura IBMBOR, 1994.
- Poenaru, Daniela, *Contribuții la Bibliografia Românească Veche*, Târgoviște, Ed. Muzeul Județean Dâmbovița, 1973.
- Popa, Atanasie, *Manuscrise religioase românești, slavone, grecești*, 1967.
- Popp, Vasilie, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări, de la începutul lor până la vremile noastre*, Sibiu, Tip. Gheorghie de Clozius, 1838.
- Rosetti, Al., Cazacu, B., Onu L., *Istoria limbii române literare*, vol. I, *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, ed. a II-a, revăzută și adăugită, București, Editura Minerva, 1971.
- Rădulescu, Mihai, *Antim Ivireanul – învățător, scriitor, personaj*, București, Editura Ramida, 1997.
- Simonescu, Dan, Buluță, Gh., *Scurtă istorie a cărții românești*, București, Editura Demiurg, 1994.
- Ștrempel, G., *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, București, Editura Academiei Române, 1959.
- Ștrempel, G., *Antim Ivireanul*, București, Editura Academiei Române, 1997.
- Ștrempel, G., *Sfântul Antim Ivireanul. Scrieri*, București, Editura Basilica, 2011.
- Țăra, D. *Istoria limbii române literare*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1983.
- Urs, O., *Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011.
- Urs, O., în *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691–1830)*, ed. I. Chindriș et alli, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016
- Vanca, Dumitru A., ed. *Rânduiala diaconstvelor. Liturgia românilor ardeleni în sec. al XVII-lea*, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2009.
- Varona, Alexandr, *Tragedia schismei ruse*, București, Editura Kriterion, 2002.
- Vărtosu, Emil, *Paleografia româno-chirilică*, București, Editura Științifică, 1968.
- Zamfir, D. M., *Morfologia verbului în dacoromâna veche (Secolele al XVI-lea – al XVII-lea)*, București, Editura Academiei Române, 2005.

b) Studii și articole

- Avram, A. *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*. Extras din SCL, XV, 1964, fasc. 1–5.
- Bratu, Daniela, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, în „Studii teologice”, IX, 1957.

- Cândeia, V., *O figură luminoasă de cărturar: Antim Ivireanul*, în „Scânteia”, XXXVI, 1966, nr. 7100.
- Dmitrievskij, A. A., *Исправление книг при патриархе Никоне и последующих патриархах*, Moscova, Editura Jazyki slavjanskoj kul'tury, din seria „Studia Philologica: Series minor”, 2004.
- Filimon, A., *Nouă contribuțiuni la Bibliografia Românească Veche*, în „Dacoromania”, VI, 1929, 1930.
- Firu, N., *Urme vechi de cultură românească în Bihor: cercetări istorice*, Oradea, 1922.
- Istrati, Ioan V., *Dicționar liturgic*, în *Ziarul Lumina*, 30 și 31 martie 2009.
- Lupaș, I., *Nobilitatea popii Ioan din Vinț*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. I, București, 1928.
- Mihu, E., *Cartea românească de pe Valea Nirajului. Document al continuității de viață și cultură națională*, în „Marisia”, XI–XII, 1981–1982.
- Mihu, E., Bogdan, Fl., *Ceasloave blăjene 1751–1753*, în „Libraria”, VII, 2008.
- Pâclișanu, Z., *Istoria Bisericii Române Unite*, în „Perspective. Buletinul Misiunii Române Unite din Germania”, München, XIV–XVI, 1991–1993.
- Roșu, Ioan, *Cărți vechi românești*, în *Societatea de mâine*, II, 1925.
- Sazonova, N. I.¹, *Текстология церковной реформы патриарха Никона (1654–1666 гг.) в старообрядческой полемической литературе 2 пол. XVII в.*, în *Vestnik*, nr. 218, 2007.
- Sazonova, N. I.², *Литургическая реформа патриарха Никона (1654–1666): теологический аспект (на материале никоновской sprawy Требника и Часослова)*, în *Vestnik*, seria 9 (124), 2012.
- Șandru, D., *Îndreptări la „Bibliografia Românească Veche”*, în „Revista Istorică Română”, XVII, fasc. III, 1947.
- Teodorescu, B., *Completări și verificări la Bibliografia Românească Veche*, în „Glasul bisericii”, XIX, 1960.
- Vanca, Dumitru A., *Moștenirea liturgică a Bălgradului. Importanța tipăriturilor bălgrădene în stabilirea și fixarea formularelor liturgice românești*, în vol. *Litere vii. Tiparul în Biserica Ortodoxă Română – între misiune și necesitate*, coord. de Laurențiu Streza, Mircea Păcurariu, Emanuel Tăvală, Editura Andreiana & Ed. Astra Museum, Sibiu, 2016.
- Vasiliu, L., *Acordul în caz al atributului adjectival în limba secolelor al XVI-lea – al XVIII-lea*, în vol. *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, București, Editura Academiei, 1965.